Наталя СТАРЧЕНКО (*Київ*)

ПРИБУТКИ СУДОВИХ УРЯДНИКІВ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Судові урядники як члени шляхетської спільноти, що звично, принаймні на позір, декларувала формальну рівність у межах стану, здобували кредит символічного капіталу уже за фактом тримання уряду, через вивищення понад шляхетський загал. Вони часто ставали посередниками у приватному полагодженні конфліктних стосунків шляхти як авторитетні особи, належні до судової системи та обізнані з правом. Урядники отримували значний ресурс у розбудовуванні зв'язків обміну (по типу "дару-віддару"), маючи можливість навіть без суттєвих порушень правових приписів сприяти особам зі свого кола у провадженні їхніх справ через суд. Вони акумулювали у своїх руках потрібну інформацію, що стікалася до суду як чи не найважливішого публічного джерела знання про ситуацію в регіоні. Врешті, йшлося також про постійну можливість отримання готівки за свої послуги в межах урядницьких обов'язків, передбачену правовими приписами. Аналіз ринку землі у Володимирському повіті за останню третину XVI ст. засвідчує активність саме судових урядників у купівлі нерухомості, що перетворювало частину з них (дрібних шляхтичів, які утверджувалися в регіоні завдяки своїй службі волинським достойникам) у поважних членів шляхетської спільноти[1]. Тож саме проблема матеріального забезпечення ґродських та земських урядників як каналу збагачення і буде в центрі даної розвідки.

На жаль, інформація про платню урядників вкрай фрагментарна. Низка згадок міститься серед матеріалів судових засідань, де в окремих декретах вказувалася не лише сума, що її мав сплатити відповідач позивачеві, а й платня за судові послуги. Однак спорадичність цієї інформації унеможливлює навіть приблизний підрахунок отриманого в цілому, як і точний перелік тих послуг, які оплачувалися сторонами, та визначення такси за них. Тож за цих умов важливим джерелом стають скарги на урядників, які, на думку подавачів протестації, зловживали своїм становищем з метою збагачення. Принаймні вони демонструють рівень урядницьких очікувань у порівнянні з передбаченими правом оплатами.

Однак спочатку коротко зупинюся на питанні формування складу ґродських і земських урядників та їх компетенції.

---

[1] *Старченко Н.* Хто скуповував землю на Волині в кінці XVI ст.? // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. І. – С. 159–162.

Ґродські та земські урядники

Ґродський та земський суди постали у Великому князівстві Литовському в результаті судової реформи 1564–1566 рр. як один з елементів ширшої трансформації держави.

Ґродський суд був своєрідним генетичним продовженням замкового суду королівського намісника-старости[2]. Однак, на відміну від замкового, під юрисдикцію якого шляхта значною мірою не потрапляла, а еліта цих земель – князі і пани – практично не підлягали (маючи право звертатися у своїх справах безпосередньо до великого князя), ґродський суд у рамках своєї компетенції мав судити всіх без винятку землевласників повіту. В рамках Волинського воєводства існувало три ґродових повіти – Луцький, Володимирський і Кременецький. Суд, очолюваний старостою, складався із судді і писаря, обраних самим старостою з числа його шляхетних слуг, осілих у регіоні (таких, що володіли землею). Зі зміною старости зазвичай мінявся і весь склад ґродських урядників, а також вони могли зміщуватися очільником через невдоволення їхньою роботою. Втім, староста з'являвся на ґроді нечасто, оскільки в пореформенний період XVI ст. цей уряд обіймали майже виключно великі землевласники – князі[3], що до того ж поєднували його із

---

[2] Функціонування ґродського судочинства на українських землях практично не досліджене. Щоправда, протягом останніх десятиліть з'явилася низка публікацій, присвячених окремим аспектам цієї проблеми, зокрема, урядникам та урядницьким ґрупам, де заторкуються і питання особливостей роботи ґродського судочинства в цілому. Серед них див.: *Крикун М., Піддубняк О.* Матеріали про діяльність ґродських і земських судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Зб. пр. і мат-лів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 81–106; *Поліщук В.* Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 56–72; *його ж.* Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 185–215; *Яковенко Н.* Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (Остання третина XVI – середина XVII століть) // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – С. 320–357; *Старченко Н.* Возні на Волині в кінці XVI – на початку XVII ст.: уряд чи панська служба? // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – С. 134–162. З раніших робіт варто назвати сьогодні вже хрестоматійну роботу: *Лаппо І.* Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI веке // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1908. – Кн. 1. – С. 51–113. Щодо польської історіографії, присвяченої функціонуванню судових інститутів в Короні і ВКЛ в цілому та в межах окремих регіонів, то тут існує величезна більш ніж столітня історіографічна традиція. Перелік її див. у ґрунтовній роботі Януша Лосовського: *Łosowski J.* Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. – Lublin, 2004.

[3] Див.: Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. – Kórnik, 2007. – S. 63, 97–98, 121–122. На луцькому ґроді – кн. Богуш Корецький (1560–1576), Олександр Жоравницький (1576–1580), кн. Олександр Пронський (1580–1588), Олександр Семашко (1590–1597), Марко Собеський (1598–1600), Миколай Семашко (1600–1618), у Володимирському повіті – кн. Василь-Костянтин Острозький (1550–1579), кн. Костянтин Костянтинович Острозький (1579–1588), кн. Василь-Костянтин Острозький

сенаторськими кріслами. Тож на чолі ґродського суду зазвичай перебував підстароста як довірена особа старости. Інколи разючий дисонанс між статусом оскаржених, якими могли бути особи найвищого владного щабля в регіоні, і служебницьким підпорядкуванням судових урядників мав викликати певні проблеми. Однак відкритої конфронтації чи задекларованого спротиву декретам ґродського суду під цим претекстом мені практично не зустрічалося. Виняток становили справи, коли стороною у процесі (зазвичай позивачем) виступав сам староста. Супротивна сторона у такому випадку зазвичай вимагала припинення справи і перенесення її до сусіднього ґроду, а суперечки контрагентів містили при цьому зауваги про підпорядкування ґродських урядників старості як своєму панові та відпочаткову їхню суб'єктивність. Відповіддю на такі аргументи ставало посилання на присяглість урядників[4], тож протегування старості через порушення правових приписів означало зламання ними своєї клятви, на сторожі якої стояв сам Бог. Поважне ставлення до присяги, що вимагалася від усіх урядників, справді мало сприяти їх емансипації щодо влади старости. Втім, унезалежненню суду могла прислужитися й та обставина, що до кінця аналізованого періоду на ґродських урядах опинилися не стільки старостинські слуги, скільки клієнти, тобто особи, чия залежність від патрона не була такою жорсткою, як залежність "пан–слуга", вона не скріплювалася договором і трималася на взаємній вигоді і лояльності (а не підпорядкуванні). Так, на уряді володимирського підстарости у 1590-ті роки перебував Федір Загоровський, представник давньої панської родини, поєднаної з володимирським старостою князем Костянтином Острозьким далекими родинними зв'язками, а луцьким ґродським суддею за старостування Олександра Пронського[5], а також за Миколая Семашка був Остафій Малинський, майбутній уніатський єпископ, що з часом дістався за майновим статусом до рівня магнатерії[6]. Така ситуація засвідчує зростання ваги ґродського суду та можливість дій його урядників у межах права навіть усупереч очікуваній системі лояльностей.

До складу суду могли належати особи з різними особистими інтересами, що були обумовлені ситуацією, але передовсім входженням їх до різних

(1588–1604), у Кременецькому повіті – кн. Миколай Збаразький (1560–1574), кн. Януш Збаразький (1574–1608).

[4] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 219–221: "Тут тепер не староста ани субъделекгатъ его одправуеть, тылко уряд кгродский, который присягъ справедливе судити, не будучи жадным слугою". Мають до сусіднього уряду позивати, якщо вважають, що несправделивий декрет винесений. Старості "воєводство Волынское не подлегает". За приписами II Литовського Статуту, присяга передбачалася для судді і писаря, однак поступово усталилася вимога обов'язкової присяглості і для підстарост, а також підписків. Див., скажімо, внесену до актових книг присягу Лукаша Стефановича на володимирське підписківство (ЦДІАК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 303–303зв.).

[5] Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku... – S. 98.

[6] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – 2-е вид., переглян. і випр. – К., 2008. – С. 207; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002. – С. 242–243.

родинних і клієнтарних груп. Можливі протиріччя в інтересах поміж урядниками, основані на особистих, родинних і приятельських інтенціях, теж розламували їхню корпоративну солідарність як слуг одного пана. Звернімо увагу на справу між панами Киселями-Дорогиницькими з приводу продажу частини маєтку, в результаті якої був особисто зацікавлений ґродський суддя Дем'ян Павлович. Однак його колеги, підстароста і писар, мали свій погляд на ситуацію, що позначилося як на перебігу процесу, так і на прийнятті остаточного рішення. Декретів виявилося два: один – з руки підстарости Андрія Романовського і писаря Станіслава Кандиби, другий – Дем'яна Павловича "з паны обывателми воеводства Волынского и з судьею земскимъ, которые на тотъ часъ при той справе были", тобто підсилений за рахунок думки "громадськості"[7].

Земський суд, що діяв у кожному з повітів, складався з судді, підсудка і писаря, представників *осілої* там шляхти[8]. За Статутом на кожний з урядів мали обиратися по чотири кандидати, з-поміж яких король затверджував одну особу, підтверджуючи свій вибір привілеєм на уряд.

На формування складу земських урядників значний вплив мали представники верхнього ешелону влади в регіоні, хоч і не такий безпосередній, як у випадку ґродського суду. Осілість земських урядників була обов'язковою від початку, а їхня виборність принаймні вносила елемент непевності в результат, змушуючи впливових осіб у боротьбі за свого кандидата вдаватися до гнучкіших механізмів впливу на шляхетську масу. Присутність на території Волинського воєводства одразу кількох клієнтарних груп, що конкурували між собою, теж сприяла варіативності виборів. Так, під час обрання луцького земського судді у 1580 р. зіткнулися інтереси кн. Костянтина Острозького та його давнього недоброзичливця – волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського, підсудка Івана Хрінницького, який хотів перебратися на черговий щабель в урядницькій ієрархії, володимирського войського Василя Гулевича, що діяв солідарно з Острозькими, і, цілком імовірно – ще кількох контрагентів, не зауважених джерелами. На сеймику дійшло до відкритого конфлікту між Мишкою і синами князя, де, за скаргою каштеляна, йому не дали висловитися, називали "зрадником" і мало не забили[9]. Перемогла креатура кн. Костянтина Острозького – Ярофій Гойський, який, однак, на найближчій сесії земського суду у конфлікті поміж Мишкою-Варковським і Василем Гулевичем діяв солідарно з підсудком Хрінницьким на руку каштеляна, який, схоже, на сеймику підтримував Хрінницького. При цьому суд досить майстерно маніпулював правовими приписами[10].

---

[7] ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 592–604зв.

[8] Про земських урядників див.: *Захарчишина П.* Писарі й архівісти земських і гродських канцелярій на західноукраїнських землях в XV–XVIII ст. // Архіви України. – 1969. – № 1. – С. 15–26; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 65–122.

[9] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 278зв.–279зв.

[10] Там само. – Арк. 632–633.

Присутність у складі суду осіб з різними лояльностями та життєвими орієнтаціями могла паралізувати його роботу та перешкодити одному з урядників провести вигідне йому рішення. Звернімо увагу на ситуацію відмови луцького земського підсудка Івана Хрінницького підтримувати ініціативу судді Федора Чаплича-Шпановського, який змушений був шукати допомоги у писаря. Хрінницький протестував, доводячи, що судити мають спільно суддя з підсудком, а у писаря – інші функції: "*Судъя без подъсудка яко колекги своего декретоватъ и шкрутении слухати не може* (тут і далі виділене мною. – *Н. С.*), што указовал с права посьполитого, леч ижъ панъ судя мимо колекгу и товариша своего з нимъ се в тои апеляцыи не згодивши, мимо понъкты и стопъне правные до шкрутинии сторону мниманую поводовую допуща; [...] важитсе тое шкрутении слухати с писаромъ, которого ведле права *естъ повинъност не судити, толко писати*"[11].

Як і у випадку з ґродським судом, земські урядники як члени спільноти, пов'язаної найрізноманітнішими зв'язками, часто діяли на руку осіб ближнього кола. Так, у справі Яна Куровського земський суд у позові його до пані Богушевої Дешковської про заподіяні нею позивачеві кривди відкладав процес з дня на день і врешті – відмовився його провадити, заявивши про родинні зв'язки судді з відповідачкою: "Мы тебе с панею Богушовою Дешковскою судити не хочемъ ани будем, бо то *повинна и кревна наша*, позывай нас собе если хочеш до короля его милости".

А зять відповідачки і водночас її адвокат, "пришедши з великимъ ковшомъ меду до суду, где роки отправовали, почал пит до панов судовных и такъ поведил: «Милостивые панове судовни, лепей нам тот ковшъ меду и другий выпит, анижли Куровского судит». Якож оный мед выпивши, казал был пан судя роки выволат возному". Тож справа так і не дійшла до розгляду[12].

Врешті, серед обраних у повіті чотирьох претендентів остаточно з кандидатурою земського урядника визначався король, а його рішення, відповідно, залежало від того з регіональних магнатів, хто на той момент був найближчий до тіла монарха, відповідно – від мінливої розстановки сил при дворі. Уряд, що надавався шляхтичеві з руки короля пожиттєво і з якого можна було змістити, хіба що запропонувавши інший, зазвичай вищий (адже урядник мав погодитися на переміщення), робив особу досить незалежною.

Навіть глибока старість чи фізичні вади, що перешкоджали виконанню урядницьких обов'язків, не призводили до усунення особи з уряду. Так, скарги на глухоту луцького земського писаря Михайла Коритенського мені трапилися вперше під датою 1584 р., серед них і така: "Кождый судя, писар на суде седити маетъ, справедливе, и то, што ся перед судомъ точитъ, вписовати, яко ся точит, а поготову и справедливе радитъ. Поневажъ отпоров сторон достаточне не слышит, якожъ там же зараз, кгды такую премову вчинил, пыталъ через мене, возного, пана писара, естли бы то слышал, што ся

[11] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 452зв.–453.

[12] Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 130зв.–131.

до него мовитъ. На то он ничого не отповедил, бо тежъ ничого не слышал. И потом, коли, дей, ему панове суде на ухо голосом поведили, тож колко словъ промовил"[13].

Однак, незважаючи на скарги до короля[14], Коритенський обіймав уряд до самої смерті (втім, насильницької) у 1596 р.[15].

Королівське надання розцінювалося не лише як уряд, а й як наділення шляхтича частиною королівського маєстату, що вивищувало його понад загал, було тісно пов'язане з його честю і доброю славою, тобто *робило йому честь*. Тож публічне звинувачення у недобросовісному виконанні обов'язків чи зловживанні наданою владою могло сприйматися вкрай гостро, як образа для честі.

До *компетенції* ґродського суду належали т. зв. чотири "старостинські артикули" – розбій на дорогах, підпал, напад на шляхетський дім, зґвалтування жінки, тобто кримінальні справи, що вимагали швидкого реагування. До них за II Литовським Статутом (розд. 4, арт. 20) були також долучені справи про порушення спокою ("ґвалт") у містах, убивство шляхтича, крадіжки, фальшування. Також арт. 69 розд. 4, що стосувався "вибиття з спокойного держання", тобто захоплення маєтку, ґрунтів і підданих, однозначно закріплював цей вид правопорушення за компетенцією ґродського судочинства. Конституція з Варшавського сейму 1578 р. додала до неї також справи про втікачів (слуг і підданих) та грабежі задля пришвидшення їх вирішення[16]. Зауважувалося, що ці зміни до Статуту внесені на прохання шляхти українських воєводств відповідно до умов Люблінської унії, які передбачали можливість статутової "поправи" з ініціативи самих шляхетних обивателів.

Статутом зазначалося (арт. 2, розд. 4), що до земського суду належать усі правопорушення з-поза переліку зарезервованих за ґродським судочинством: "Тот суд земский толко тых артыкулов судити не маеть и моцы мети не будеть, которые нижей у артыкуле двадцатом суть описаны и замковому суду злецоны". Більш того, за правовим приписом (арт. 25, розд. 4) заборонялося позивати у справах, що належали земському суду, до будь-якого іншого під загрозою штрафу на користь судових урядників і оскарженого, який не мусив відповідати на звинувачення[17]. Тож засадничою настановою

---

[13] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 251зв.–252.

[14] Писар "слуху не мает и велми не чуе, и не может слушне и достаточне водле повинности своее писарское всего писати, кгды ж не слышит, бо в*едле статуту писар мает писати все, што стороны мовят и для того не повинен есми тут у право вступовати*. А к тому иж теж писар о то, иж урядом своим справовати для тое недолужности своее не может, *до его королевское милости ест позван*" (Там само. – Арк. 237).

[15] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1 – Спр. 49. – Арк. 172–172зв.

[16] Volumina constitutionum. – Warszawa, 2005. – Vol. 1: 1550–1585. – S. 411, 415–416.

[17] Звернімо увагу на мотивацію з точним посиланням на правову норму, за допомогою якої адвокат намагався переконати ґродських суддів припинити справу через її неналежність до їхньої компетенції: "А к тому тот же Андрей Романовский брал собе на помоч статут в розделе четвертомъ артикул двадцять пятый, где пишет, хто бы кого о

для шляхетського судочинства було: “С права посполитого артикуловъ земскихъ суд кгродскии не повинен узнавати, также теж артикулов кгродских – суд земскии”[18].

Спробую охарактеризувати етапи, якими проходив скривджений, від початкової скарги до виконання судового декрету, акцентуючи увагу на тих моментах, де від нього, згідно з правовими приписами, вимагалося платні за послуги, а чи могли її вимагати урядники, користуючись своїм становищем.

Урядницькі послуги та платня за них (за правовими приписами)

Для Волинського, Київського і Брацлавського воєводств, що за умовами Люблінської унії увійшли до складу Польської Корони, джерелом права був II Литовський Статут 1566 р. (далі – II ЛС), тож саме його норми були обов’язковими для волинської шляхти. Однак я звертатимусь також до відповідних розширеніших норм і III ЛС, прийнятого у 1588 р. виключно для території ВКЛ. Тобто артикули III ЛС використовуватимуться як орієнтовні у тих випадках, де інформації II ЛС бракуватиме. Відповідні норми, що стосувалися оплати за досудові і судові послуги, містяться в арт. 3 розд. 4 “О пересудах судьи подсудка або писара” II ЛС, а також арт. 5 і 6 розд. 4, відповідно – “Устава о пересудех и о паметном судьи и подсудку, также врядy кгродскому и иншим врядником нашим” і “Устава доходов писаром земским и кгродским и о позвех писару в его речи, также иншим врядником, и теж против врядников” III ЛС.

Першою інстанцією реагування скривдженої сторони на найрізноманітніші правопорушення була канцелярія ґродського суду. Вона функціонувала практично безперервно, тож будь-які факти насильства, як психологічного (образи), так і фізичного (починаючи від ляпасів і штурханини), шляхта вважала за потрібне зафіксувати в ґродських книгах. Від вступних актів, що передували процесові, де переважно йшлося про освідчення кривди і фіксацію її в судових книгах, прибуток належав зазвичай писареві і возному.

За нормами II ЛС (розд. 4, арт. 5) до обов’язків возних, цих найдрібніших за статусом судових урядників, входили такі дії: оглядання наслідків кримінальних правопорушень і визнання їх на уряді, що обов’язково мусило фіксуватися у судових книгах; присутність при різного роду свідченнях особи/осіб, що могли мати юридичні наслідки; вручення позову та інформування при цьому відповідача про термін провадження справи у суді; приведення свідків до присяги; передача власності за судовим декретом стороні, що виграла справу (“ув’язування” у власність). Понад правові приписи, возні зазвичай були присутні при кожному кроці приватного життя

речъ, судови земъскому належачую, до иного права замкового або до которого инъшого вызвал, тогды позваный не повинен становитися и таковых позвов послушон быти, але еще хто позвы взял и ими позвал, за то же мимо суд свой смел то учинити, маеть заплатити судьи копу грошей, подсудъку – полкопы грошей, а стороне – три рубли грошей” (ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 73–73зв.).

[18] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 304зв.

шляхтича, який потенційно мав характер юридичного прецеденту або ж у далекій чи близькій перспективі міг спровокувати конфліктну ситуацію. Втім, я не торкатимусь у даній розвідці кола вознівських обов'язків та платні за них.

Потерпіла сторона зазвичай заявляла про свою кривду у ґроді та просила про надання возного для її засвідчення (побиття, поранення, наїзду тощо). Вписування до ґродських книг скарги та визнання возним як офіційним свідком оглядання наслідків правопорушення було обов'язковим для ініціювання судового процесу; скривджений міг потребувати також виписів із цих актів. За нормою II ЛС кожен такий впис до судової книги та випис з неї коштував по одному грошу на користь писаря: "за вписованье в книги грош, от выпису с книг грош". За III ЛС вартість впису була такою ж, а от виписів – підвищувалася до 2 грошів.

Водночас у багатьох випадках скарга на найменше насильство (фізичне чи психологічне) вписувалася шляхтою не лише як вступний акт до судового процесу, а й виключно з застережною метою. Так, Федір Шимкович-Скленський, вносячи скаргу на погрози від Яна Циминського і його помічників, передовсім вказує на застережну функцію своєї дії і лише потім озвучує намір вирішувати справу "правне": "Хотечи ся здоровя своего бытъ певныйшим и безпечнышим, тую похвалку пана Циминского, мне учиненую, очевисто от него на вряд вашей милости оповедаю и до ведомости доношу"[19].

Шляхтич також уважав за потрібне зафіксувати в актових книгах найдрібніший вияв насильства як варіант погрози, адже у випадку анонімної кривди відповідати за скоєне мусила особа, що попередньо заявила про свої ворожі почуття[20]. Скарга була підставою для отримання заруки, якою заборонялося чинити насильницькі дії під загрозою сплати скривдженому (інколи також на користь суду чи короля) досить значної суми грошей понад вартість відшкодування реальних втрат. *Заручний лист* міг видаватися скривдженому на його прохання старостою/ґродським урядом чи земським судом, а потому вручався кривднику через возного. У II ЛС окремі згадки про сплату писареві за цю послугу – оформлення заручного листа – відсутні, натомість за III ЛС (арт. 6, розд. 4) передбачена писарська платня становила 4 гроші; також згадується про вартість *упоминального листа* (всі види офіційних нагадувань відповідачеві) – 2 гроші. За відповідною нормою II ЛС послуги на вписи актів до книг і виписи з них, що передували судовому процесові, – не диференціюються.

Після занесення до ґроду скарги і освідчення возного потерпілий у випадку готовності доводити свою кривду через суд брав на уряді позов, де

---

[19] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 12зв.–13.

[20] *Старченко Н.* "Одповеді" і "похвалки": між правовими приписами і повсякденними практиками: (На прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 298–306.

офіційно викладалася суть скарги, перераховувалися шкоди і вказувалася їхня вартість. Позов брався у двох екземплярах – один залишався у позивача, другий – вручався відповідачеві. Він скріплювався підписом і печаткою писаря. Позов коштував гріш ("от кождых позвов по грошу"), однак цілком імовірно, що оплачувалися обидва екземпляри.

Вручав позов возний зі свідками, вписуючи до нього дату початку судових засідань та фіксуючи місце його вручення. У випадку невміння возного писати до позову долучався *квит* – попередньо підготовлений документ з потрібною інформацією. Після вручення позову возний мав прибути у ґрод і особисто засвідчити цей факт, який вписувався до актових книг. Позивач потребував випису свідчення возного з актових книг, який демонструвався на початку судового процесу на підтвердження дотримання всіх необхідних формальностей при врученні позову, що коштувало 1 гріш. Та ж такса передбачалася і III ЛС.

Далі писарський ворок поповнювався під час судового процесу за рахунок наступних операцій. Позивач перед початком судових засідань мав уписатися в реєстр, згідно з яким встановлювалася черговість проходження справ. Норми II ЛС не містили жодних згадок про писарські повноваження та таксу за них під час процесу (що, втім, не означало їх відсутності – відповідні згадки зустрічаються в актових книгах), натомість потрібну інформацію знаходимо у III ЛС: "от вписанья позвов в рейстр – грош". Укладений реєстр вивішувався перед судовим приміщенням, і за ним зацікавлені особи могли стежити за проходженням справ та орієнтуватися щодо можливого дня розгляду своєї скарги. Сприяючи "своїм" людям, судові урядники інколи вдавалися до маніпуляцій з реєстром, прикладом чого може бути справа Валентія Тиминського. Він трохи припізнився на момент укладання реєстру і потрапив в кінець загального списку, однак щодня приходив до суду і перевіряв реєстр справ, що мали вирішуватися упродовж дня. На десятий день Тиминський пішов до підписка Яска Андросовича, "доведаючися, если бы моя справа была того дня у реестру. Подписок поведил «Не толко нине, але за три дни не будет»". Тож заспокоєний Тиминський пішов, а тим часом справу розглянули і відповідача Прокопа Хрінницького увільнили від відповідальності через неявку до суду позивача. Обуреному Тиминському судді порадили позивати Хрінницького на наступні роки[21]. Промовистою деталлю у цій історії є той факт, що земським підсудком був родич відповідача – Іван Хрінницький.

Оповіщення сторін про надходження їхньої черги відбувалося через возного, який тричі відповідно до права, і четвертий раз – за звичаєм, закликав сторони ("волав"), вигукуючи їхні імена[22], а можливо – й коротко

[21] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 501–502зв.

[22] Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 33зв. ("...возный был приданъ, который очевисто у суду стоечи, созналъ, ижъ стороны позваное по три дни трикрот приволывал, чого реестром судовым довелъ"); Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 329зв. ("Возный водлуг обычаю права посполитого раз, другий и третий, то ест двокрот стоячи перед нами у суду, въ светлици, а третийкрот вышедши зъ светлици, оного Дубницкого волал").

інформуючи про суть справи. Відповідний припис III ЛС містить згадку і про писарську платню за підготовку цієї інформації – 1 гріш "от напису воланья ку праву". У справах *завитих,* тобто таких, що не могли бути перенесені на наступний термін, оскаржений мав стати до суду упродовж дня, коли його було "заволано", та *арештувати* справу, тобто заявити про свою готовність провадити процес, в інших, "незавитих" – возний "волав" протягом трьох днів[23]. Під кінець означеного терміну перед завершенням роботи суду возний з боку позивача востаннє тричі "приволывал" оскарженого й у випадку його відсутності дозволяв скаржникові його "на упад в речи вздат". За "зданье в нестанном" писареві теж припадав гріш (III ЛС, розд. 4, арт. 6), тобто за приготування відповідного акта, який включав імена позивача і відповідача, короткий виклад справи, повідомлення про "волання" возного у відповідності з правом, дозвіл суду на визнання неявки відповідача, можливо, величину "нестанного", тобто встановленої статутовим приписом платні за відсутність без причини у призначений термін[24]. Якщо справа мала "незавитий характер", то її розгляд переносився на наступний *рок*, однак перед початком процесу відповідач мав заплатити "нестанне" – копу для позивача і 12 грошів для суду; у разі неявки вдруге – сума штрафу зростала до 3 рублів і 24 грошів відповідно; відсутність на третьому засіданні призводила до програшу справи (розд. 4, арт. 12). Відмова відповідача платити "нестанне" кваліфікувалася як неявка до суду. Якщо ж не з'являвся на призначений термін сам позивач без повідомлення суду про причину, то відповідач звільнявся від оскаржень (розд. 4, арт. 14); цей факт писар мусив зафіксувати. Також платилося і суддям за декрет. Так, Дмитро Яловицький, позвавши Яна Монтовта до ґродського суду, сам на засідання не з'явився. Суд увільнив відповідача від оскаржень, а той "за декрет подяковавъши и его принявъши, *на то паметьное дал* и просил, абы то было до книг кгродских луцких записано"[25].

Існують згадки про укладання писарем додатково *реєстру арештового* з тих справ, у яких відповідачі заявляли про свою готовність провадити процес, що теж вимагало оплати з боку зацікавлених сторін, як і у випадку фіксації у звичайному реєстрі. Прибуток від арешту мав не лише писар, а й суд. Скажімо, Василь Гулевич оповідав, що він, арештувавши справу, підстарості "на три позвы аресту дал пятнадцат гроши полских и записного два гроши, што пан писар записал"[26].

Перед початком процесу або під час нього сторони могли дійти порозуміння і домовитися про полагодження конфлікту поза судом. Інформація про це (т. зв. "роспис року" або "розейм") фіксувалася в актових книгах, тож за

---

[23] Возний "от початку роков теперешных дня першого, другого и третего пана Дривинского ку отказу на позвы и теж дня сегоднешнего, кгды тая справа з реестру припала, приволывал, который за приволыванемъ потрикротнымъ первого, другого, третего дня и теж дня теперешнего ку отказу не озвалъсе" (Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 8).

[24] *Balzer O.* Studja nad historją prawa polskiego. – Lwów, 1937. – S. 188.

[25] ЦДІАК. – Ф. 25. – Спр. 12. – Арк. 184зв.–185зв.

[26] Там само. – Спр. 15. – Арк. 244.

впис "якого застановенъя сторон" теж передбачалася платня в один гріш. За межами статутових норм залишилася ще низка актів, які потребували писарської роботи. Скажімо, поширеним способом доведення була присяга. Її текст (*роту* присяги), який виголошувався зазвичай у церкві, рідше – перед суддями, готував писар. Писар активно був задіяний і у *виведенні шкрутинії* – слідстві у тяжких злочинах, де обвинуваченому загрожувало позбавлення життя, а інколи й честі, – що провадилося через опитування свідків, викликаних кожною зі сторін до суду. Свідчення їх мали оформлятися окремими актами, запечатуватися і надаватися сторонам для подачі як доказу провини/невинуватості у Трибуналі чи королівському/сеймовому суді.

За декрет, що ухвалювався на завершення судового процесу, платня належала суддям: у ґродському суді – старості/підстарості та судді, у земському – судді й підсудку. Земському судді від загальної суми належало ⅔, підсудкові – ⅓; невідомо, як розподілялися гроші між ґродськими урядниками.

За правовими нормами винагорода суддів ("пересуд") залежала від вартості предмета суперечки ("от презыску того, хто зыщет"): від копи їм належав один гріш. У справах про неповернення боргу суддівська платня долучалася до суми, що її мав отримати за декретом кредитор, і вираховувалася з боржника. Сторона, що виграла процес, мала платити фіксовану суму "паметного" – 4 гроші "яко от великое, так и от малое речы" (II ЛС, розд. 4, арт. 3). У випадку неявки позивача і звільнення відповідача від оскаржень останній теж платив за декрет "паметное".

За приписами III ЛС вартість суддівських послуг збільшувалася: від копи належало два гроші. Також зазначалося, що у справах про борг, якщо відповідач відмовлявся сплачувати призначену суму одразу по декретові, то пересуд мав віддати позивач, а потому відшкодувати всі свої втрати, вступивши у володіння нерухомістю боржника до віддачі належного ("ув'язавшись" у маєток). Вартість "паметного" не змінювалася незалежно від кількості позивачів у одній справі.

Після завершення судового процесу наступав час "жнив" для писаря і його команди підписків, адже сторони потребували письмового декрету. Він був досить розлогий – містив опис всього перебігу процесу, який укладався на підставі наданих сторонами протоколів. Вартість "судовых листов и выписов", писаних на папері, в окремій справі дорівнювала по два гроші за акт за II ЛС (за III ЛС – 12 грошів за один аркуш). Якщо сторона потребувала "листу паркгаминового […] с привесистыми печатьми", то ціна за нього, незалежно від важливості справи та кількості вкладеної праці, була сталою – 12 грошів (за III ЛС – 48 грошів), а матеріал – пергамент, шнури і віск – мала надати зацікавлена особа.

Загальною карою за різноманітні правопорушення було матеріальне відшкодування кривдником заподіяних потерпілому шкод. Зазвичай ішлося про передачу стороні, що виграла процес, нерухомості відповідача до сплати останнім передбаченої судовою ухвалою суми грошей, т. зв. *ув'язання* в маєток, тобто входження у володіння нерухомістю. Боржник, що відмовлявся платити за судовим декретом, теж до віддачі призначеної суми мав тимчасово розпрощатися зі своєю маєтністю. Акт *ув'язання* відбувався і у випадку

офіційного переходу спірної нерухомості з одних рук в інші. *Ув'язання* провадилося возним зі свідками при ньому, які пред'являли відповідачеві чи його представникам *ув'яжчий* лист, пропонуючи поступитися маєтком. За оформлення листа згідно із правовими нормами ІІІ ЛС писареві припадало 6 грошів. Стільки ж коштувало приготування листа, який надсилався до уряду іншого повіту, якщо виконанням декрету мав займатися саме він.

Вирок суду вступав у силу після двох тижнів після його ухвалення. Передбачалося, що винуватець добровільно мав з ним погодитися і поступитися маєтком своєму суперникові, який з возним у призначений час прибував для ув'язання. За Конституцією 1589 р. в разі спротиву відповідача до нього мали прибути члени суду у супроводі двох возних і шляхти, щоб схилити його до правових дій (до 1589 р. засобом тиску виступало посполите рушення – зібрана старостою чи його заступником повітова шляхта). Мені зустрілося визнання возного, який під кінець засідань володимирського ґродського суду оголосив дату, коли суддя Дем'ян Павлович мав прибути до замку для виконання декретів тих шляхтичів, які потребуватимуть його втручання. Схоже, що така практика була характерна для 1590-х рр. Очевидно, що за роботу і возний, і суддя мали отримувати від зацікавленої особи винагороду. Відповідно до правового припису (арт. 67 розд. 4, ІІ ЛС) судовому уряднику – ув'яжчому, "*по тому, яко и перед тым бывало*" – припадало по 6 грошів від кожної копи тієї суми, яку мав сплатити винуватець на користь потерпілого (за ІІІ ЛС – від копи – 2 гроші; у випадку ув'язання скаржника у його власний маєток, повернений за судовим декретом, він мав платити два гроші від однієї служби, тобто від 20 кіп (розд. 4, арт. 94)).

Мені зустрілася скарга володимирського ґродського судді Дем'яна Павловича на київського хорунжого Яцка Бутовича про захоплення двох підданих у маєтку Коїльне, яких скаржник тримав як "увяжче" за введення Бутовича у володіння: "...кгвалтовне а безправне з моци и держанъя моего отнял и на роботу свою ихъ привернулъ, а мене з оных выш менованых подданых моих з спокойного держанъя и уживаня выбил". Вартість обрахованих Павловичем збитків дорівнювала 50 кіп литовських грошів[27]. Пригадаймо, що урядник за введення в маєток мав отримувати по 6 грошів від кожної копи тієї суми, яку мав сплатити винуватець за декретом на користь потерпілого, що становило 10%; у разі несплати відповідач мусив поступитися своїм маєтком на ту ж суму.

У ІІІ ЛС (розд. 4, арт. 6) міститься згадка про вартість виготовлення писарем будь-яких записів майнового характеру, зокрема, для перенесення їх із ґродських книг до земських[28] – за один аркуш по 12 грошів (за два, відповідно, 24 і т.д.), що значно перевищувало таксу за подібні операції у ІІ ЛС – по 2 гроші за будь-який документ. Передбачена була (розд. 4, арт. 5)

---

[27] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 193–193зв.

[28] Записи майнового характеру мали бути внесені до земських книг, однак через великі інтервали між засіданнями і їх вкрай нерегулярний характер дозволялося вписувати акти початково до ґродських книг, однак з обов'язковим пізнішим їх перенесенням до земських.

також оплата нотаріальних послуг судових урядників: за засвідчення повного відчуження нерухомості (продаж, даріння, обмін чи запис "*именья на вечност*") земським судді і підсудку та ґродським урядникам від набувача належало "*паметного*" 4 і 2 гроші відповідно, стільки ж – за засвідчення печаткою випису цих актів із земських/ґродських книг ("за запечатованье выпису с книг того сознанья вечности").

Відповідними приписами III ЛС законодавці намагалися убезпечити шляхту від здирництва суддів, застерігаючи, що в разі доведення через присягу цього факту скаржником урядники мали заплатити йому 12 кіп та подвоєну суму понаднормової оплати (розд. 4, арт. 5 і 6).

Очікувані урядницькі дивіденди

Попри зафіксовану Статутами оплату за різні види урядницьких послуг, навіть приблизний підрахунок офіційно отримуваних прибутків неможливий. Так, скажімо, писарська платня не підлягає реконструкції через брак інформації про обсяги виготовлених на потребу шляхти різного роду актів. Знання кількості судових процесів теж не дає можливості вирахувати писарський прибуток, адже, окрім декрету, сторонам могли знадобитися й інші акти, зокрема тоді, коли справа переносилася за апеляцією до Трибуналу. У таких випадках зацікавлені особи потребували цілого пакета документів.

Утім, бодай дуже наближено, підрахуємо, яку мінімальну суму, згідно із нормами II ЛС, потребувалося викласти сторонам на писарські послуги в одному процесі, що провадився ґродським судом. Отже: вписування до книг скарги і освідчення возним наслідків правопорушення та виписи з них – 4 гроші, приготування позовів – 2 гроші, впис до книг визнання возного про вручення позову та випис – 2 гроші, гріш – вписання в загальний реєстр, другий (можливо) – в реєстр *арештовий*, гріш – підготовка тексту *волання* возного, підготовка декрету для обох сторін та впис його до актових книг – 8 грошів, *ув'яжчий* лист – 1 гріш; усього – 20 грошів[29]. Кількість справ, яка проходила через ґродські суди, розподілялася по роках вкрай нерівномірно, до того ж і територія повітів, і кількість їх мешканців дуже різнилися. Так, у найбільшому, Луцькому, повіті у 1598 р. до ґроду надійшло 285 справ різного характеру, натомість у 1600 р. – 152 справи. Для багатьох років встановити аналогічні дані неможливо. До того ж певна частина від загальної кількості справ (близько 1/6) була представлена трибунальськими декретами, що надходили до ґроду для їх виконання. Втім, цим не обмежувалося – розгляд їх у суді починався від початку, тож принаймні певна кількість документів, які оформлялися писарем для справ, що надходили до суду вперше, потребувалася і в таких випадках. Частина справ закінчувалася "розеймом", тобто передавалася на полюбовний суд, відтак, не потребувалося оформлення декрету. У багатьох справах, які переносилися з різних причин на наступну сесію, не вимагалося повторного оформлення

[29] Для порівняння: за статутовими приписами робочий кінь коштував копу, віл – копу і 20 грошів, корова – 50 грошів, свиня і коза – по 20 грошів, гуска – три гроші, курка – 1,5 гроша, качка – 2 гроші, пава – 3 копи (II ЛС, розд. 13, арт. 7–9).

позову, відповідачеві нагадували про дату процесу *упоминальним* листом. У справах про слухання шкрутинії на писареві лежали обов'язки фіксації оповідей свідків, кількість яких різнилася. Усі ці обставини ускладнюють навіть приблизні підрахунки. З урахуванням того, що 20 грошів були мінімальною сумою за послуги писаря у справі, що надходила до суду вперше, візьмемо їх за основу для даних 1598 і 1600 рр. Відповідно, загальний прибуток писаря міг становити 95 і 50,8 кіп. Копа була умовною одиницею; вона дорівнювала 60 грошам і 2,5 польським золотим, відтак, у золотому містилося 24 гроші. Однак писар працював не сам, а очолював канцелярію, в яку входив штат підписків, що й готували відповідні документи та потребували платні за свою роботу[30]. Звернімо між тим увагу на справу колишнього луцького підписка Григорія Котельницького, яка провадилася на луцьких земських роках 17 січня 1596 р. за скаргою його на луцького войського Ждана Боровицького про обман, який спричинив значні фінансові втрати скаржника. Котельницький, слуга луцького старости Олександра Семашка, працював підписком у ґродській канцелярії і отримував, як він твердив, за те 500 золотих щорічно, що становило 200 кіп. Боровицький, перебуваючи на *рочках* 3 жовтня 1591 р. за дорученням свого пана, князя Костянтина Острозького, просив підписка про те, "абы справы княжати его милости воєводы київского прудко с канцлєрыи отправовал". За те він обіцяв Котельницькому, якщо той захоче, виклопотати для нього у князя острозьке підстароство, яке давало більший "пожиток", аніж статки підписка. Тож скаржник "справы княжати его милости, коли сє колвєк трафили, завжды прудко с канцлєрии отправовал". Бачачи повсякчасну готовність Котельницького до послуг, Боровицький особисто і через приятелів умовляв його "опустити подписковство" та прийняти уряд острозького підстарости, обіцяючи додатково дати йому шість підданих у Розважу. Підписок, запевнений обіцянками войського та його "рукоданємъ"[31], у 1594 р. після Великодня полишив уряд ("опустивши пана до сєбє ласкавост и мєстцє доброє пожиточноє") та приїхав до Острога. Однак Боровицький, як виявилося, не збирався виконувати своїх обіцянок. Як наслідок, Григорій Котельницький упродовж трьох років, втративши місце, мешкав без уряду та лише витрачав, їздячи з родиною за войським в надії отримати обіцяне. Загальна сума шкод, згідно із скаргою, дорівнювала 1,5 тис. золотих, що їх він мав би отримати за підписківство та як плату за справи князя Острозького, які він готував для нього безкоштовно. Як бачимо, озвучена Котельницьким на земському суді річна платня за підписківство у 200 кіп перевищувала обраховану нами мінімальну платню писаря (у відповідності з правовими приписами) упродовж цілком "урожайного" року більше аніж у 2 рази. Звичайно, можна припустити, що підписок

[30] *Яковенко Н.* Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля... – С. 320–357. Штат підписків був досить великий, хоч, зрозуміло, далеко не всі з них могли претендувати на зазначену Котельницьким платню, адже, як і він зазначав у скарзі, йому доводилося виконувати функції підстарости як його намісника, що засвідчує його високу кваліфікацію.

[31] Умови часто скріплювалися "даванням руки", що мало гарантувати непорушність шляхетського слова.

завищував величину своїх прибутків. Однак ішлося про судову суперечку, яка велася перед особами, що були частиною системи і знали всі її тонкощі.

Звернімо увагу на визнання возного про небажання Романа Козинського платити луцькому земському писареві Михайлові Коритенському за виготовлені акти, вчинене ним з ініціативи самого писаря[32]. Спочатку Коритенський на питання замовника про вартість роботи сказав: "Што наболшъ даси, то налєпшъ". А потім уточнив: "Ми за вси справы зо три золотых полскихъ, бо, дєй, справъ всих выписовъ дєвєт". За дев'ять виписів, відповідно до правових норм, писар мав отримати 18 грошів, натомість від Козинського вимагалося 72 гроші. Той не відмовився, однак сказав, що грошей на той час не має. Надалі замовник, схоже, пробував, не провокуючи відкрито конфлікту з урядником, а затягуючи з оплатою, знизити ціну. Писар на поступки йти не збирався, тож і запросив возного для освідчення того факту, що Роман Козинський не хоче забирати підготовлені ним справи. Важливим у цій історії є те, що писар не переймався невідповідністю заявленої ціни за роботу правовим приписам.

До тактики Козинського дещо раніше, схоже, вдавався і Василь Гулевич, який скаржився на луцького ґродського писаря Петра Мложовського про те, що той на його прохання не видає виписів. Скаржник заявляв, що готовий заплатити не лише по півзолотого за кожен акт, як того від нього вимагали, "але бы и по золотому [...] радъ заплачу, толко жебы ми ихъ выдано". Зі свого боку, писар твердив, що всі акти давно готові, однак Гулевич за них платити не хоче. Врешті, скаржникові таки довелося викласти суму, на яку розраховували канцеляристи[33].

Як бачимо, платня за писарські послуги зазвичай суттєво перевищувала правові приписи. Втім, сторони не завжди толерували вимоги урядників щодо платні. Так, Ян Циминський скаржився на луцького ґродського писаря Сасина Русина-Берестецького, який змусив його викласти значну суму на "незвыкле и незъвычайне доходы", а саме – дати за кожен з двадцяти виписів по золотому, а то й більше[34].

Визначитися з прибутками суддів практично неможливо, адже серед матеріалів судових засідань досить рідко фіксується величина *пересудів* чи факт сплати *паметного*. Так, на 285 справ, що розглядалися упродовж 1598 р. у луцькому ґродському суді, можна знайти хіба заледве з десяток декретів, де в кінці зазначалася суддівська платня[35]. Ці суми загалом відповідали статутовим нормам, їх величина коливається від двох десятків грошів до 54 золотих[36]. Натомість у з'ясуванні величини реальних прибутків суддів може допомогти рідкісний акт, що походить зсередини урядницького кола. Йдеться

---

[32] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 63зв.–64зв.

[33] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 50зв.–51.

[34] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 105–105зв.

[35] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 482–483зв., 484–486, 495–497, 558–562, 590–592, 607–609зв., 613–614зв., 235–236.

[36] 3 зол. 10 грошів, 50 зол., 13 зол. 10 грошів, 12 зол. 25 грошів, 17 зол., 54 зол. 9 грошів, 22 гроші, 19,5 грошів, 2 копи 40 грошів.

про скаргу кременецького земського підсудка Михайла Краєвського на суддю Януша Жабокрицького про несправедливий розподіл прибутків, внесену до кременецького ґроду[37]. Підсудок твердив, що суддя, всупереч однаковому навантаженню і однаковій відповідальності за урядування, забирав собі ⅔ грошових надходжень. Як пам'ятаємо, такий порядок розподілу коштів був передбачений правовою нормою, однак Михайло Краєвський з ним не погоджувався: "Сполный уряд и заседане на часы певные зо мною мевает, справы вси заровно зо мною отправуетъ, стороны недопусканья апеляции и за иныи урядовые справы на судъ головный трибуналский заровно зо мною потеганъ бывает; вси наши трудности, заровно на себе носечи, двигаем, але собе зо всих пожитковъ, намъ на суды приходячии, две части грошей беретъ, а мни одно трети грошъ и копу поступуеть".

Підсудок зауважував, що протягом свого перебування на уряді він недоотримав 1000 золотих: "...от того часу, якосмы судит почали, шкодую собе в забраню тых двохъ частей тисечу золотых полских". Тобто вказана сума становила половину від третини, на яку претендував Краєвський. Загальна сума прибутків, якщо взяти за основу заяву підсудка, мала дорівнювати 6 тис. золотих від початку урядування саме цього складу земського суду (від 7 липня 1592 р.)[38] до моменту внесення скарги (1 серпня 1596 р.). Річні надходження кременецьких земських судді і підсудка, таким чином, мали становити півтори тисячі золотих на рік.

Скарг на земських урядників про здирництво в межах окреслених правом оплат я не зустрічала. Їх, зазвичай, звинувачували у протегуванні окремим особам та порушеннях, з цим пов'язаних. Однак аналіз слабких місць судового процесу, які найчастіше використовувалися ними задля скерування справи у потрібному напрямку, – окрема цікава тема, тож у даному тексті я омину ці аспекти діяльності судових урядників.

Власне, подібна ситуація спостерігається і щодо роботи ґродського суду, однак тут маємо скарги на підстаросту, який вимагав платню, що не передбачалася статутовими нормами. Цей урядник, що у повсякденних потребах ґроду[39], а часто – і під час судових засідань, заміняв старосту, вважав, що йому належить значно більше, аніж вартість суддівських послуг. Зазвичай ішлося про вимогу оплатити прийняття різного роду актів, які шляхта хотіла внести до ґродських книг (понад писарську роботу). Цей вид послуг підстарости характеризували як "*паметное*". Наведу кілька яскравих епізодів, що стосуються даного урядницького збору.

Григорій Колмовський жалівся у луцькому ґроді на володимирського підстаросту Федора Загоровського, який не хотів приймати визнання (*реляцію)* возного Щасного Злобоцького про ув'язання Колмовського у замок і місто Літовиж від кн. Юрія Чорторийського. Апетити підстарости, схоже, відповідали його статусу представника давнього волинського роду, порідненого з

---

[37] ЦДІАК. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 67зв.–68.

[38] Кременецький земський суд: Описи актових книг. – К., 1959. – Вип. 1. – С. 75.

[39] Присутність підстарости потребувалася на ґроді практично постійно, тож він мав заступників, "намісників" підстарости.

кількома князівськими *фаміліями*: “хотелъ, абы му доход дано над звычай и право посполитое – иноходника и тридцат мац овса”. Тож возний мусив ту реляцію вписати до луцьких ґродських книг[40].

Той же Федір Загоровський за визнання возного про вручення позовів вимагав за кожний “над пристойность вряду своего” по два гроші *паметного*. Представник позивача мусив дати “от семи позвов чотырнадъцать грошей литовских”[41].

Станіслав Козаревський, урядник Криштофа Радзивіла, скаржився на те, що через возного присилав до луцького ґроду дві “справки” свого пана для запису до актових книг, а намісник підстароства Лукаш Малаховський “тыи справы принявши, до книгъ ку записанью дати не хотел, поведаючы, ижъ, дей, мне отъ тыхъ справъ *паметного* приходитъ грошей десет”.

Урядник мусив гроші дати, однак засвідчив той факт возним і свідками-шляхтою при ньому. Козаревський наголошував, що то “речъ новая и над право посполитое”[42].

А Григорій Обух на місці володимирського підстарости за прийняття реляції возного, який був офіційним свідком протестації Андрія Черневського, просив *паметного* 4 гроші литовські. Черневський спочатку відмовлявся, вказуючи на протиправність такої вимоги, що порушує вольності шляхетські:

“Ме до того право посполитое не тиснетъ, абымъ паметъного от принятя протестацыи албо реляцыи возного дати повинен былъ, што иж *ест речъ новая и над право посполитое*, прошу, абы ме вм обтежатъ не рачил, а тых чотырохъ грошей литовских паметного над право и волности шляхетские не вытегал и не брал”.

Однак ішлося про декрет, від якого була дозволена апеляція до Трибуналу, тож він, боячись не встигнути на розгляд справ Волинського воєводства, мусив ті гроші заплатити[43].

Другим видом “робіт”, який, на думку ґродських урядників, мав оплачуватися зацікавленою стороною, було “*печатованє*” документів. Йшлося про засвідчення печаткою актів, що виходили з ґродської канцелярії. У II ЛС не фіксується платні за цей вид послуг, натомість у III ЛС, як вище зауважувалося, вона передбачалася лише для цілком конкретних випадків – за нотаріальні функції у трансакціях з відчуженням нерухомості *на вічність*. Однак підстарости вважали, що їм належиться за прикладання печатки на будь-якому випису з актових книг.

Так, возний Іван Білокриницький як свідок визнав, що луцький підстароста Щасний Ґалезький, коли посланець кременецького войського Григорія Сенюти приніс до нього декрет “для печатованя”, сказав, щоб “пан войский от печати што дал”. На питання, скільки він хоче отримати, підстароста відповів: “Што бы ласка его милости, бы и чирвоный золотый”. У результаті він отримав таляр. Визнання було вписане у присутності старости Олександра

[40] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 49–49зв.
[41] Там само. – Спр. 40. – Арк. 307–307зв.
[42] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 27.
[43] Там само. – Ф. 28. – Спр. 26. – Арк. 314зв.–315.

Семашка і самого підсудка, а також Ґалезький того ж року був позваний Федором Сенютою до Трибуналу "о неправное и неслушное взятье заплаты от приложеня печати"[44].

Оплата за "*печатоване*" не була ексклюзивним волинським винаходом, з подібною практикою зустрічаємося і в скарзі Василя Водирадського, слуги кременецького старости кн. Януша Збаразького, на київського ґродського суддю Филона Стрибиля. Як оповідав слуга, урядник за "печатованя декретовъ" ("приложенье печати") вимагав копу і 6 грошів, тобто приблизно по 2 гроші за декрет. Коли Водирадський сказав, що йому на такі витрати грошей не давали і вони взагалі не передбачені, суддя його ображав і обіцяв наказати слугам викинути його з господи: "Не маючи до мене болшей того никоторое причины, торъгнувъшися на учътивость мою, мене словы неучътивыми злаялъ, зсоромотилъ, матъку ми споминал, мене, шляхътича учтивого хълопом звалъ, до бороды моее торъгнулся и грозечи ся пахолками своими казати выехати на мъне з господы".

А потому вигнав його з господи, "яко лотра якого", відмовившись "припечатати" декрети. Підвоєвода, до якого звернувся слуга для оголошення протестації на дії судді, відмовився її прийняти[45].

Тож, як бачимо, нарікання шляхти викликані були неправовими поборами урядників, при цьому практично відсутні скарги про здирництво щодо оплат, передбачених статутом. А однак "вдячність" сторін регулярно мала перевершувати зазначену нормами таксу на урядницькі "роботи". Свідченням цього є зауваги про реальну, а не нормативну, вартість послуг без негативних конотацій при цьому, а також невідповідність між заявленою самими урядниками величиною прибутків (підсудком Григорієм Котельницьким і Михайлом Краєвським) і їхніми можливостями в рамках права. Тож перш ніж спробувати проаналізувати цю ситуацію, зверну увагу на спільну для кількох актів промовисту деталь. Так, уже згадуваний Григорій Котельницький, говорячи про свої заслуги перед Костянтином Острозьким, підкреслює, що він усі справи князя залагоджував якнайшвидше, ба більше – робив те, "нє бєручи от нихъ ничого доходу, на вряд его подписковский приходячого"[46]. А писар Михайло Коритенський, виставляючи Романові Козинському ціну за роботу, уточнює: "Ми за службы мои, которые єсми черезъ роки вси, у вашей милости *не беручи ничого, служилъ*, приходило бы ми золотыхъ с пят"[47]. Своєю чергою, кременецький земський підсудок Михайло Краєвський звинувачував суддю також у тому, що той у своїх родичів і приятелів не бере грошей за урядницькі послуги, чим заробляє у них "*приподобане*": "Брати и швакгром, и иным повинным своим пересуды, паметные и иные приходы, урядови нашему земскомуу сполне належачие, отпускает, в тым *собе у оных приподобане*, а мне шкоду чинитъ"[48].

---

[44] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 258–258зв.

[45] Там само. – Спр. 45. – Арк. 550зв.–551зв.

[46] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 10. – С. 228.

[47] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 64.

[48] Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 68.

Як бачимо, питання платні урядників на практиці не було унормоване. З одного боку, вони часто не брали грошей за свою роботу, "служачи" родичам і приятелям, а з іншого – шляхта намагалася обдарувати їх понад право, "дякуючи" за службу. Це засвідчують і діалоги поміж урядником і клієнтом, що трапляються у зафіксованих мною актах. На питання про розмір відшкодування за виконану роботу урядники у відомих випадках відповідають: "Што наболшъ даси, то налєпшъ"[49] чи "Што бы ласка его милости"[50]. Тож урядницька платня у тісно зрощеному різними за характером зв'язками шляхетському середовищі була, схоже, радше винагородою, аніж варіантом формального розрахунку, принаймні у значній кількості випадків. За цієї пояснювальної схеми зрозумілими стають такі дії, як, скажімо, подарунок на вічність волинським чашником Федором Рудецьким луцькому ґродському судді Матеєві Стемпковському половини плацу в межах луцького окольного замку[51] чи подарунок луцькому ґродському уряду бочки риби Павлом Реховським[52]. А Криштоф Ґуйський скаржився на луцького ґродського писаря Сасина Русина, який, "будучи присяглою особою", допомагав у судовій справі його контрагентові, луцькому владиці Кирилові Терлецькому. За словами заявника, писар то чинив, "наслугуючи єму за маетъностъ, которую отъ него держитъ, и инъшую нагороду беретъ"[53].

Ситуація у судовій сфері була зліпком зі шляхетської спільноти в цілому. Адже стосунки шляхти на різних рівнях можна охарактеризувати через метафору "служіння": "службою" приятелям шляхтич здобувався на їхню підтримку в різних ситуаціях, заробляв символічний капітал, що, врешті, приносив дивіденди не лише у вигляді престижу. Послуги найрізноманітнішого характеру, попри те, що набирали вигляду добровільних і безоплатних дарів, спонукали до зворотних актів вдячності під загрозою втрати шляхтичем частини репутації та узалежнення в разі небажання/неможливості віддарування[54]. Звернімо увагу на текст річпосполитського автора другої половини XVI ст. Лукаша Ґурніцького, спеціально присвячений темі доброчинності і вдячності за неї. Тож, за автором, сутність дару – не матеріальні цінності (гроші, маєтки, уряди), що є тільки знаками доброчинності, а "умисл", з яким те все віддається[55]. Обдаровувати треба, наслідуючи Бога, безмежного у своїй милості і безкорисливого, не сподіваючись на

---

[49] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 64.

[50] Там само. – Спр. 43. – Арк. 257зв.

[51] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 189–189зв.

[52] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 134.

[53] Там само. – Арк. 612зв.–613зв.

[54] Марсель Мосс, блискуче проаналізувавши тотальне функціонування механізму обміну серед традиційних народів у своєму "Нарисі про дар" (1925), зауважував детермінованість віддару, пов'язану з існуванням духу речі, що, за віруваннями, змушує особу чи групу осіб, які отримували подарунок, до його повернення. Невіддача загрожувала втратою "ману" – влади, честі, престижу, багатства. Див.: *Мосс М.* Очерк о даре // Общества. Обмен. Личность. – М., 1996. – С. 93–94.

[55] *Górnicki Łukasz.* Rzecz o dobrodziejstwach z Seneki wzięta // *Górnicki Łukasz.* Dzieła wszystkie. – Warszawa, 1886. – T. II. – S. 90–91.

повернення[56]. Однак віддарування, зі свого боку, є повинністю гідної пошани особи, яке не мусить припинятися після формального розрахунку: "Добре той віддячує за доброчинність, хто радо зостається боржником доброчинності. Велика різниця полягає між тим, мати грошовий борг чи бути зобов'язаним за доброчинність: бо хто гроші заплатив, той віддав борг, а хто не заплатив, той чуже при собі тримає; але хто за доброчинність віддячив, той не перестав бути зобов'язаним. Той же, хто не має змоги відплатити за доброчинність, але із почуття вдячності повсякчас готовий віддавати, той добре за отриману доброчинність платить"[57].

Розведення у часі наданих послуг і відшкодування за них, "приховування" реального інтересу за звичною лексемою добровільної "служби", творення за рахунок подібних актів обміну сітки взаємозобов'язань між учасниками утворювали зв'язок "дару–віддару".

На підтвердження цих міркувань можна навести середньовічну ситуацію у Польській Короні, де на початкових етапах формування адвокатури надання адвокатських послуг було безкоштовним, а звинувачення шляхтича в отриманні грошей дорівнювало звинуваченню в нешляхетстві. Юзеф Рафач пояснює легальну появу адвокатської платні напливом до занять адвокатурою нешляхетного елементу[58]. Цілком імовірно, що такими уявленнями був викликаний спротив шляхти запровадженню регулярної платні для депутатів (суддів на Трибунал), що покривала б їх досить значні особисті витрати і, відтак, мала зменшити не передбачені (ба й заборонені) правом способи отримання прибутків. Шляхта пишалася, що, на відміну від інших держав, їхні судді не найняті, а виконують свої функції з відчуття суспільного обов'язку і довіри шляхетського загалу. Для шляхетної особи, як зауважували її представники, сама лише повага, без матеріального зиску, була достатньою нагородою і підставою для гордості[59].

---

[56] Ibidem. – S. 173–174. Марсель Мосс зауважив виникнення доброчинності з вертикального механізму обміну "людина – божество", за яким успіх здобувався через дари богам як договір з ними (*Мосс М.* Очерк о даре. – С. 108–109). Ця ідея була розвинена в роботах Наталі Земон Девіс, див.: *Дэвис Н. З.* Дары, рынок и исторические перемены: Франция, век XVI // Одиссей. Человек в истории. – М., 1994. – С. 192–203; *Davis N. Z.* The Gift in the Sixteenth-Century France. – Oxford, 2000. Віддаруванням за дарунок вищих сил виступали не лише жертвоприношення, а й обдарування (по горизонталі) тих, хто потребував допомоги. "Все, що ми маємо, є дар Божий, а те, що дано як дар, потрібно передавати у вигляді дару" (*Дэвис Н. З.* Дары, рынок и исторические перемены...). За Моссом, така настанова призвела до постання теорії милостині: "Щедрість обов'язкова, тому що Немезіда мститься за бідних і богів із-за надміру щастя і багатства у деяких людей, які зобов'язані від них позбавлятися" (Там само. – С. 109).

[57] *Górnicki Łukasz.* Rzecz o dobrodziejstwach z Seneki wzięta. – S. 86.

[58] *Rafacz J.* Zastępcy stron w dawnym procesie polskim // Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademji Umiejętności. – Kraków, 1923. – T. 38. – № 8. – S. 76–77.

[59] *Lityński A.* Trybunał Koronny w opiniach sejmików ziemskich (1578–1648). Dawne sądy i prawo. – Katowice, 1984. – S. 51–63; *Bednaruk W.* Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794. – Lublin, 2008. – S. 278–294. Стала платня для депутатів за весь час діяльності Трибуналу (1578–1794) існувала лише протягом восьми років (1768–1776).

Попри тотальне існування механізму "дару–віддару" в усіх сферах шляхетського життя та, відповідно, розмитості межі між публічним і приватним, все ж варто зазначити, що шляхта зауважувала і негативні моменти такого функціонування судової системи. Звернімо увагу на фрагмент присяги, укладеної під час сеймику, для майбутніх суддів планованої апеляційної інстанції ("великих років") 1575 р., де їх зобов'язували "справедливости помагати, а несправедливости затлумяти, нищити". Судді мали присягнути в тому, що всіляко уникатимуть протегування родичам і приятелям, не спокушатимуться на "дари" чи обіцянки майбутнього віддарування, а також не чинитимуть шкоди своїм недоброзичливцям: "А от того не дам ся отвест жадною приязнъю ани жадным повиноватством, ани жадными дары, которые бы ми давано, або на потом дати обецано, и пожиток за то мне який оказано, ани теж жадною вазнъю". Вони зобов'язувалися виявляти у своєму середовищі тих, хто "дары брати мел", та того "не таити, але его всим обявляти"[60].

Зайве говорити, що декларації і повсякденні судові практики мали небагато спільного. Шляхетське судочинство, що сформувалося в результаті судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр., за фасадом унормованих Статутом урядницьких обов'язків і платні за них звично взорувалося на систему шляхетських цінностей.

Наталя Старченко (Київ). **Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI століття.**

У статті йдеться про прибутки урядників ґродського та земського судів Волинського воєводства відповідно до правових приписів та у повсякденних практиках. Характеризується судовий процес з урахуванням тих його моментів, де за нормами Статуту передбачена була оплата позивачем певних послуг. Аналізуються скарги як джерело судового повсякдення з метою виявлення урядницьких очікувань прибутків та реакції на них шляхетського загалу. Робиться висновок про те, що робота у судових інституціях сприймалася як служіння на користь спільноти, що мало винагороджуватися не фіксованою платнею, а за принципом "дару–віддару" – регулятора співжиття членів шляхетської спільноти на різних рівнях. Тож правові норми і повсякденні судові практики суттєво розходилися між собою, що загалом толерувалося шляхтою. Адже вона передовсім взорувалася на систему шляхетських цінностей.

Ключові слова: урядники, платня, судовий процес, Статут, скарги, служба.

Наталья Старченко (Киев). **Доходы судебных урядников Волынского воеводства в последней трети XVI столетия.**

В статье речь идет о доходах урядников гродского и земского судов Волынского воеводства по правовым нормам и в повседневных практиках. Характеризуется судебный процесс с учетом тех его моментов, где по предписаниям Статута предусматривалась оплата истцом определенных услуг. Анализируются жалобы как источник судебной повседневности с целью выявить ожидания урядников и реакцию на них шляхетской корпорации. Делается вывод о том, что работа в судебных инстанциях воспринималась как служение в интересах сообщества, которое должно было вознаграждаться не нормированной "зарплатой", а по принципу "дара–отдара" – регулятора отношений шляхты

[60] ЦДІАК. – Ф. 28. – Спр. 9. – Арк. 102.

между собой на разных уровнях. Таким образом, правовые нормы и повседневные судебные практики существенно отличались, что в целом поощрялось шляхтой. Ведь она прежде всего руководствовалась системой шляхетских ценностей.

Ключевые слова: урядники, оплата, судебный процесс, Статут, жалобы, служение.

Natalia Starchenko (Kyiv). **Incomes of Court Officers of the Volhynian Palatinate in the Last Third of the Sixteenth Century.**

The article deals with incomes of castle and land courts officers of Volhynian palatinate according to the legal norms and everyday practices. In our description of court proceedings, we take into account the instances in which the plaintiff was obliged by the Statut to pay for some services. Clerks' expectations as to their incomes and the gentry community reaction to those are gleaned from complaints as sources of information about everyday life of the courts. We draw the conclusion that jobs at courts were perceived as a service to the whole community, and, therefore, were expected to be rewarded not by a fixed salary, but according to the gift exchange principle, which regulated coexistence within gentry community on many levels. Therefore, the divergence between legal norms and everyday practices was generally tolerated by the gentry that respected the system of gentry values above all.

Key words: officers, payment, process in court, Statut, complaints, service.